

УДК 340.12(470+571)

*А.Н. Соколов, д-р юрид. наук, професор;
І.І. Балаклесць, здобувачка
Калінінградський юридичний інститут МВД Росії*

ПРАВОВА КУЛЬТУРА В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ І ПРАВОВОГО РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Політико-правове реформування Росії в останнє десятиліття мало своєю метою забезпечити панування права, верховенство закону в усіх царинах життя держави й суспільства, створити умови для ефективного захисту прав та свобод людини і громадянина, усунути свавілля з життя соціуму, втілити конституційні ідеї про правову, демократичну, соціальну країну в реальність. Однак сучасна російська дійсність далека від нормативно закріплених правових ідеалів. Катастрофічно зростають загрози внутрішнього характеру: національний, релігійний і соціальний екстремізм, масштабна криміналізація економіки та деяких інших високоприбуткових сфер діяльності, просочуються кримінальні елементи в правлячу еліту держави та ін. [17, с. 181]. Спостерігається широка, так би мовити, «масовізація» різноманітних форм антисоціальної (соціально-деструктивної) поведінки, падіння

духовності в суспільстві, деградація моралі, визнання суспільною нормою масового порушення законів, зведення всіх соціальних проблем до питання виживання без орієнтації на розвиток особистості, поширюються наркоманія, алкоголізм, хронічні інфекційні, захворювання.

Набули на цьому тлі особливо загрозливого характеру знецінення права, правовий нігілізм, недовіра до правоохоронних органів. Бракує налагодженої системи правового виховання населення в дусі ідей, цінностей та орієнтирів розвиненої правової культури сучасності. Можна констатувати, що вся царина правової свідомості опинилася в кризі, яка посилюється 2-ма взаємодоповнюючими процесами – криміналізацією державності й одержавленням криміналу.

Криміналізація державності в сьогоднішній Росії зумовлюється унікальною роллю корупції як єдиного й де-факто легалізованого способу самоор-

ганізації й відтворення державного механізму. Суть проблеми полягає в тому, що державна система в Росії в її нинішньому прояві не може бути названа корумпованою – вона корупціогенна, оскільки практично не надає державним чиновникам можливості для некорумпованого існування, як це має, наприклад, місце у Швеції, Гонконгу, Сінгапурі, Голландії.

На високому державному рівні сьогодні усвідомлюється, що розквіт зневажливого ставлення до закону, тобто нігілізму, – серйозна загроза для Росії. Президент РФ Д.А. Медведєв констатує, що Росія – країна правового нігілізму; таким рівнем зневаги до права не може похвалитися жодна європейська держава [12]. Стан правової культури будь-якої країни – важливий показник ступеня зрілості, розвиненості її конкретно-історичної правової системи. Це повною мірою стосується й сучасної Росії, у правовій системі якої, як у дзеркалі, відбивається досягнутий на рубежі століть і тисячоліть рівень прогресивно-правового розвитку суспільства. Правова культура опосередковує всі основні сфери правового життя соціуму: правотворчість, правозастосування, правосвідомість, суб'єктивні права, свободи й обов'язки громадян, політико-юридичні інститути, установи

суспільства й держави, визначаючи їх особливий якісний стан, який можна виразити поняттям «правокультурність». Це рівень і ступінь прогресивно-правових досягнень, втілених у людській діяльності та її результатах, що визначає міру юридичної цивілізованості держави й соціуму, їх правовий прогрес, а значить, життєстійкість і життєздатність.

Правова культура становить внутрішню, ментально-духовну сторону правової системи, всіх її складників: власне права і виражаючого його законодавства, правової ідеології, юридичної практики в її широкому розумінні. Зважаючи на історичні особливості різних народів, вона виступає інструментом досягнення соціальної стабільності. Звернення до історії розвитку російського суспільства надає можливості виявити його особливості, наочно віддзеркалені в правовій культурі:

- багатовікові пласти патріархально-общинного менталітету з його як негативними, так і позитивними властивостями;

- конформізм і одночасно нетерпимість, явно зневажливе ставлення до закону при не менш очевидній повазі до порядку;

- неприязнь до влади в цілому і в той же час надія, віра в доброго, справедливого лідера, вождя;

– за тривалої відсутності значимих демократичних свобод постійне прагнення до волі, творчого розвитку особистості й багато іншого.

Історично склалося так, що право в Росії ніколи не було потребувано в таких обсягах, як на Заході. Не став винятком і наш час. Результати соціологічних досліджень показують, що майже половина дорослого населення займає відчужено-насторожену позицію стосовно права й закону. Це викликано століттями такого відчуження, відторгнення права. У повсякденному житті ставлення населення до правової системи виражається в оцінках своєї захищеності. Недосконалість правової системи виявляється, зокрема, в тому, що, на думку більшості населення (58%), Росія ще не є правовою державою. А в неправовій державі право для громадян не є цінністю. Характерно, що в масову правосвідомість і в повсякденне життя проникали елементи субкультури злочинного середовища. На цьому тлі спостерігається зниження правового імунітету суспільства, підвищується терпимість громадян до здійснюваних злочинів та інших правопорушень [9, с. 7].

Вельми різку оцінку стану справ у російському суспільстві надав незадовго до смерті у своєму інтерв'ю відомий пись-

менник Г. Вайнер. На запитання «Російської газети», за ким, на Вашу думку, майбутнє в Росії, він досить непохвально зазначив: «За» героями »нашого часу. У Росії, на жаль, це бариги, казнокради, хабарники, бандити, аферисти. Це досить масове явище, що призводить до криміналізації не тільки моралі, а й мови, якою спілкуються навіть «нагорі», де в ужитку російських політиків вирази, властиві блатному світу. Які ще потрібні докази в українізації? [1, с. 34].

Недосконалість правової системи виражається і в низькому ступені довіри населення до всіх правоохоронних структур, судової й прокурорської влади. Половина росіян, критично оцінюючи діяльність сучасних судів (56%), не довіряє їм, багато хто вважає, що вони часто виносять несправедливі вироки (47%). Протилежна оцінка прозвучала лише у 24% респондентів. Більшість населення сумнівається в незалежності органів правосуддя. Визнають верховенство закону в діях суду лише 19% росіян [6, с. 68]. Усе це знаходить своє відповідне обґрунтування в сучасних російських реаліях. Так, мало місце, коли в системі МВС Росії за рік припинили 354 тис. кримінальних справ: практично кожна друга – «за відсутності складу або події злочину» [10, с.188].

Про те, що в РФ судова і правозастосувальна практика потворна, змушений був констатувати глава федеральної служби виконання покарань Ю. Калінін, призначений нещодавно заступником міністра юстиції РФ. «За підсумками року, – зазначив він, – із залу суду звільняються близько 80 тис. підсудних, у тому числі багато за відсутності складу злочину ... У місця позбавлення волі направляють осіб з вирокami ... 15, 18, 20 діб, місяць, два, три місяці ... Навіщо людину в тюрму садити? Загнали її туди ..., вона набралася бліх, стала «крутою» – і виходить на свободу асоціальний елемент. Іноді фізично і психічно хворий. А головне – в ньому вже поселилася психологія насильства» [3, с.8].

Характеризуючи російську суспільну свідомість, заслужений діяч науки РФ Н.І. Матузов підкреслює, що серед безлічі протиріч, що роздирають сьгодні російське суспільство, спостерігається й таке, як парадоксально-хімерне переплетіння, з одного боку, тотального правового нігілізму, а з другого – наївного правового ідеалізму. Обидва ці явища разом утворюють загальну безрадінну картину політико-юридичного безкультур'я. У першому випадку закони відверто не поважаються, ігноруються, порушуються, у другому, навпаки, їм надається значення

якоїсь чудодійної сили, здатної одним махом вирішити всі наболілі проблеми. Але ж закон, як відомо, є офіційне визнання факту, який протоколює відносини, що реально склалися. За словами К. Маркса, право не може бути вище економічного ладу й обумовленого ним культурного розвитку суспільства [5, с. 40, 41].

Поширеного юридичного ідеалізму сприяло й те, що в Росії тривалий час переважав суто прагматичний підхід до права (знаряддя, інструмент, засіб, важіль і т.д.). Воно не розглядалося як соціальна й культурна цінність, гуманістична ідея, інститут демократії. Відповідно до цього на право звалили невідомий вантаж, поклавши дуже великі надії, які в подальшому не виправдались. У зв'язку із цим В.В. Путін констатував: «В останні роки ми прийняли сотні програм, рішень, першочергових заходів. Але раз їх так багато, значить, вони нереальні ...» [11].

Порівнюючи російське й німецьке правове середовище, суддя Конституційного суду РФ (у відставці) Т.Г. Морщакова відзначає, що в РФ існують закони, норми, суттєво перевершуючі закони інших країн за своєю якістю, але що неспівмірно гірше – це виконання того, що мається в дійсності [7]. Це істотно знижує шанси стати високорозвиненим суспільством

за таким параметром, як правова культура. Проте сучасна Росія все ж таки претендує на те, щоб розвиватися в руслі європейської (західної) цивілізації і нею взяті на себе міжнародно-правові зобов'язання [4, с. 697].

У складних соціально-економічних і політико-правових умовах становлення нової російської державності відбувається суперечливий і хворобливий період активної перебудови правокультурність, що склалася, суттєво зростають вимоги, що пред'являються до її рівня для всіх членів суспільства. Саме від належного рівня складників правової культури (високого рівня правосвідомості громадян, оволодіння навичками правової поведінки, зрозумілих законів, високорозвиненої законодавчої техніки і правової науки, правових традицій та інших правових цінностей) залежатимуть якісні досягнення у правовій царині.

Правова культура – надзвичайно ємне явище. Її громадська значимість багато в чому перевершує межі нормативного впливу права на соціальні відносини, оскільки вона, будучи складовою частиною культури загальнолюдської, прямо й опосередковано впливає на формування свідомості й діяльність особистості в найрізноманітніших сферах життя суспільства. Вона становить собою один

з аспектів загальнолюдської культури, що втілилася в праві і в юридичній практиці, один з обов'язкових елементів громадянського суспільства і правової держави, що включає в себе правову культуру населення, посадових осіб, органів влади й держави в цілому. На думку Е.А. Певцової, в сучасній науці нараховується близько 250 різних наукових позицій з питання визначення правової культури [8, с. 73], що підкреслює її багатогранність і багатоаспектність.

Дослідження вітчизняними вченими питань правокультурності дозволяє вичленувати окремі її аспекти, створити цілісне вчення. З точки зору А.Б. Венгерова, це соціально економічний феномен, у складі якого визначаються правосвідомість, юридичні установи та ін. С.С. Алексєєв вважає, що правова культура включає в себе рівень правової свідомості, законність, досконалість законодавства та юридичну практику. А.П. Семітко підкреслює, що її структурними елементами виступають компоненти правової системи: правові тексти, правова діяльність, правосвідомість і рівень розвитку суб'єкта [13, с. 78]. Правова культура – це «сукупність правових цінностей, вироблених людством, що відбивають прогресивно-правовий розвиток суспільства», – вважає М.М. Вопленко [2, с. 41].

Дискусії щодо з'ясування змісту цього вельми складного поняття тривають як у філософській, так і в юридичній науках. Якщо А.П. Семітко визначає правову культуру як «якісний стан правового життя суспільства» [13, с. 78], то З.Ч. Чікеєва переконує, що, розглядаючи її тільки в цьому аспекті, ми характеризуємо лише зовнішню форму даного явища; внутрішній же її зміст полягає в *розвитку самої людини* [16, с. 47, 51]. Така позиція дослідниці видається нам цілком обґрунтованою, адже розвиток особистості в процесі формування її правових цінностей та їх завоювання, безсумнівно, є формою існування правової культури. У цьому сенсі остання становить собою якісний стан особистості, важливий зв'язок з *моральністю* членів суспільства, без чого правова культура просто неможлива. Одна з причин низької правової культури сучасного суспільства – низький рівень культури моральної, без підвищення якого неможливо досягти належного стану справжньої правової культури.

Правова культура необхідна для зміцнення в суспільстві принципів конституційної, правової, а не формальної законності з її юридичним позитивізмом, для створення соціальної справедливості, такої моральної атмосфери, в якій людина може вільно жити і плідно трудитися,

самовиражатися, самореалізуватися. Це показник високої громадянської активності й відповідальності громадян. Громадянин – це людина, що володіє громадянською мужністю й гідністю, готова стати на захист основоположних цінностей відкритого суспільства.

Правова держава, громадянське суспільство – це все і його правова культура, це все взаємозумовлена низка феноменів. Правовокультурність є обов'язковим атрибутом громадянського суспільства, правової держави. На сучасному етапі вона виступає найважливішою детермінантою, що зумовлює успіх запровадження й функціонування демократичних норм і цінностей.

Відсутність юридичного стрижня *homo juridicus* у правосвідомості росіян визначає їх пасивне ставлення до фактів нехтування своїми правами і свободами. Низька правова культура населення зумовлює й відповідну правову культуру посадових осіб, яка, у свою чергу, посилюється браком у політичній практиці реальної відповідальності держслужбовця за порушення права й неповагу до нього [14, с. 197-204]. Тому для Росії проблема формування цього феномену, що відповідав би духу часу і громадським змінам, що відбуваються, надавав

би можливості зберегти самобутність і в той же час стати відкритим суспільством, демократичним, заснованим на законі, з активною ринковою динамікою, є першорядною. У справжніх умовах правова культура не просто вимагає вдосконалення, а потребує постійної уваги, підготовки осмислених програм, планомірних дій державної влади, правових установ, освітньо-просвітницької й виховної системи. Брак у Росії зрілих передумов (політичної, юридичної, соціально-економічної), формування громадянського суспільства, криміналізація різних соціальних сфер і масова орієнтація людей просто на фізичне виживання гальмують розвиток правової культури.

Отже, правове будівництво в сучасній Росії має бути орієнтовано на формування й підтримку комплексної системи, яку в першу чергу забезпечує правомірна поведінка всіх її громадян, які входять у різноманітні соціальні групи, організації й інститути. При цьому напівдемократичний режим у РФ слід поступально (як це робить Президент Росії Д.А. Медведєв) трансформувати в демокра-

тичний. Юридичний показник розвиненого громадянського суспільства вимагає наявності правового законодавства, а не лобювання, а соціально-економічний – наявності середнього класу, який у Росії становить, на жаль, лише 10% [15, с. 38].

Особливого державного значення необхідно надати формуванню правових цінностей шляхом проведення масштабної роботи з правової освіти й виховання громадян, прищеплення правової грамотності посадовим особам, розробки Концепції підвищення правової культури російського суспільства й механізму її реалізації.

Спираючись на наведене, підсумуємо, що правова культура становить собою унікальне явище, яке об'єднує все створене людством у правовій сфері. В умовах соціально-економічної кризи й трансформації російського суспільства феномен правокультурності набуває все більшого багатостороннього і багатоаспектного звучання. Без творчого, динамічного розвитку останньої прогресивний поступальний розвиток державності, стабільне внутрішньополітичне становище в країні немислимі.

Список літератури: 1. *Вайнер Г.* Я еще что-нибудь отчебучу // Рос. газ. – 18 июня. – 2009. 2. *Волпенко Н.Н.* Правосознание и правовая культура. – Волгоград: 2000. – С. 41. 3. Зона необщего режима // Рос. газ. – 2009. – 9 июля. – С. 8. 4. *Кухарчук И.К.* Особенности западноевропейской и российской правовой культуры. – М., 2007. – 697 с. 5. *Матузов Н.И.* Правовой идеализм как «родимое пятно» российского общественного сознания // Правовая культура. – 2008. – № 2 (5) – С. 40, 41. 6. *Митрошенков О.А.* Отношение населения и гос-

ПРОБЛЕМЫ ЗАКОННОСТИ

служащих к существующему правопорядку // Социолог. исследования. – 2005. – № 5. – С. 68. 7. *Морщакова Т. Г.* Место и роль национальной культуры в становлении правовой культуры // Мир гуманитарной культуры академика Д.С. Лихачева: Междунар. науч. Лихачевские чтения. – 2006. 8. *Певцова Е.А.* Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию // Рос. право. – 2004. – № 3. – С. 73. 9. *Попов В.В.* Правопонимание и правовой нигилизм в российском обществе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: Изд-во Акад. МВД России, 2004. – С. 20. 10. Правоохранительные органы стран Балтии / Под ред. *А.Н. Соколова*. – Калининград: Янтар. сказ, 2004. – 188 с. 11. *Путин В.В.* Открытое письмо к российским избирателям // Известия. – 2002. – 25 февр. 12. *Семенухин И.* Дмитрий Медведев и гражданское общество [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: www.nasledie.ru. 13. *Семитко А.П.* Русская правовая культура: мифологические и социально-экономические истоки и предпосылки // Гос-во и право – 1992. – №10. – С. 78. 14. *Смоленский М.Б.* Правовая культура, личность и гражданское общество в России: Формула взаимообусловленности // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 197 – 204. 15. *Соколов А.Н.* Коррупция, гражданское общество и правовое государство (сравнительно-правовой анализ) // Журн. рос. права. – 2008. – № 8. – С. 38. 16. *Чикеева З.Ч.* Формирование правовой культуры студенческой молодежи в современных условиях: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1992. – 216 с. 17. *Фишер А.Я.* Культура как фактор национальной безопасности // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 181.

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА И ПРАВОВОГО РЕФОРМИРОВАНИЯ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА **Соколов А.Н., Балаклеец И.И.**

В статье представлено многогранное значение правовой культуры в условиях дальнейшего реформирования правовой системы России. Правовая культура определяет меру юридической цивилизованности государства и общества, их правовой прогресс.

Ключевые слова: правовая культура, правовой нигилизм, правовые ценности, закон, правовое государство, гражданское общество

LEGAL CULTURE IN TERMS OF SOCIO-ECONOMIC CRISIS AND LEGAL REFORM IN RUSSIAN SOCIETY **Sokolov A.N., Balakleets I.I.**

In the article many-sided value of legal culture in condition far reforming of legal system Russia is presented. Legal culture determines measure of legal civilization of state and society, their legal progress.

Key words: legal culture, legal nihilism, legal values, the law, law-governed state, civil society.

Надійшла до редакції 19.03.2011 р.